

A.İ.İBRAHİMOVA

e-mail: ibrahimovaayet@gmail.com

:<https://orcid.org/0009-0003-7182-5683>

Gəncə Dövlət Universiteti

(Gəncə şəh., Heydər Əliyev pr., 429)

10.62021/0026-0028.2025.2.320

ŞAGİRDlərə MÜQAYİSƏ BACARIQLARINI AŞILAMAĞIN MƏNTİQİ ƏSASLARI

Xülasə. *Tədqiqat yolu ilə müəyyənəşdirilmişdir ki, müqayisə ağılın kəsərini, şüurun itiliyini artıran, idrak prosesinə düzgün istiqamət verən sönməz məşəldir. Bu sönməz məşəl öyrənilən materialın dərinədən dərk olunmasına və möhkəm yadda qalmasına və deməli, lazım gəldikdə asanlıqla yada salınmasına münasib psixoloji şərait yaradır. Şagird ilk növbədə müqayisə zamanı fərqli hadisələrdə (cisimlərdə) oxşarlıq, oxşar hadisələrdə isə fərq axtarmağa alışır. İkincisi, müqayisə real varlığın ümumi qanunauyğunluqlarına, baş beyin qabığına cərəyan edən proseslərə, psixoloji və məntiq hadisələrinə tam uyğun gəlir.*

Açar sözlər: *müqayisə bacarıqları, tərbiyənin məntiqi kökləri, əqli tərbiyə, mərkəzi sinir sistemi, elmi ümumiləşdirmə*

Müqayisə məfhumu məntiq elmində ən sadə kateqoriyalardan biridir. Məfhumun mahiyyətini daha dərinədən başa düşmək üçün onun məzmunu ilə həcmi arasındakı fərqi nəzərə almaq lazım gəlir.

Məlumdur ki, hər hansı məfhumun iki başlıca göstəricisi vardır: həcm və məzmun. Məfhumun həcmi həmin məfhumun əhatə etdiyi obyektlərin məcmusu ilə təyin edilir. Məfhumun əhatə etdiyi obyektlərdəki əlamətlərin məcmusu isə onun məzmununu təşkil edir.

Ümumiliyindən və ya xüsusiliyindən asılı olmayaraq hər bir məfhum müvafiq obyektlərdəki oxşarlıq və fərqlərin birliyini ifadə edir. Sual olunur: əgər hər hansı bir məfhumda həm oxşar və həm fərq əlamətləri əks olunursa, onda ümumi və xüsusi məfhumların bu cəhətdən spesifik xüsusiyyətləri nədən ibarətdir? Bu suala düzgün cavab vermək üçün nəyin: ümumiliyin, yoxsa xüsusiliyin məfhumda üstünlük təşkil etdiyini nəzərə almaq lazım gəlir. Ümuminin (məsələn, ağacın) əks olunduğu xüsusi məfhumda (məsələn, palıd ağacında) xüsusilik üstünlük təşkil edir. Bu xüsusilik imkan verir ki, həmin xüsusini (palıd ağacını) digər xüsusilərdən (çinardan, cökədən, söyüddən və s.) ayıraq.

Xüsusiyyətin (palıdın da) əks olunduğu ümumi məfhumda (ağacda) üstünlük təşkil edən isə xüsusilik deyil, bütün xüsusiyyətləri (çinarı, cökəni, söyüdü və s.) əhatə edən ümumilikdir (ağaclıqdır). Deməli, obyektiv varlığın özü kimi ümumi və xüsusi məfhumlar da dialektik vəhdətdə olurlar. Dialektika həm də orasındadır ki, bu məfhumların hər ikisində (ümumidə də, xüsusidə də), oxşar və fərq əlamətlərinin vəhdəti ifadə olunur. Ümumilikdə oxşarlıq, xüsusilikdə isə fərq üstünlük təşkil edir. Buna görə də məfhumda yalnız ümumiliyin (oxşarlığın) əks olunduğunu, xüsusiliyin (fərqləni) isə əks olunmadığını söyləyən məntiqşünaslarla razılaşmaq mümkün deyil.

Məfhumun başlıca əlaməti olmaq etibarilə oxşarlıq və fərqlərin məhz vəhdət halında inikası həmin məfhumun təşəkkülündə özünü daha qabarıq göstərir.

Məfhumun təşəkkülü dialektik prosesdir, hər bir məfhum tarixi inkişafın, adamların ictimai istehsal təcrübəsinin məhsuludur.

Bəzi mütəxəssislər güman edirlər ki, məfhum bir sıra obyektlərdəki oxşar əlamətlərin istənilən formada aşkara çıxarılması nəticəsində əmələ gəlir. Onlar məfhumun yaranmasında nəinki obyektivliyi, həm də fərq əlamətlərinin rolunu nəzərə almırlar. Bu mövqedə duranlar İ.Kanta istinad edirlər. Kant isə yazırdı: “Mən cökəni, söyüdü və ya şam ağacını görürəm. Əgər onları budaqlarına və yarpaqlarına görə bir-biri ilə müqayisə etsəm, əgər mən onlardakı yalnız ümumi cəhətlərə, yəni gövdələrinə, budaqlarına, yarpaqlarına diqqət yetirsəm, onların böyüklüyünə, formalarına və s. fikir verməsəm, onda mən ağac məfhumu əldə etmiş olma-ram” [1, s.101].

Mühakimədən belə çıxır ki, məfhumun əmələ gəlməsi üçün ümumiləşdiriləcək obyektləri seçmək lazımdır. Belə olduqda isə ümuminin özünü qabaqcadan bilmək tələb olunur. Çünki obyektləri bu və ya digər nöqteyi-nəzərdən bu və ya digər məfhuma daxil etmək üçün seçirlər. Belə çıxır ki, ümumiləşdiriləcək obyektlər, yəni məfhumun həcmi qabaqcadan bizə məlum olmalıdır. Sual olunur: Bizə məlum olan məfhumun yaranmasına ehtiyac varmı? Ehtiyac yoxdur!

Məsələnin göstərilən cəhətləri sırasında bizi məfhumun təşəkkülündə müqayisənin rolu da maraqlandırır. Filosofların əksəriyyəti məfhumun yaranmasında müqayisənin rolunu Kant kimi inkar edə bilməmişlər; lakin onlar müqayisənin rolunu müxtəlif cisimlər arasında yalnız ümumi, yəni oxşar əlamətlərin aşkara çıxarılması ilə məhdudlaşdırırlar.

Əslində isə, prof. N.M.Kazımovun göstərdiyi kimi, “müqayisə cisimlər və ya hadisələr arasında yalnız oxşar əlamətləri müəyyənləşdirməklə məhdudlaşmır. Məfhumun formalaşmasında fərq əlamətlərinin, yəni obyektlər arasındakı spesifik xüsusiyyətlərin nəzərə alınması da mühüm əhəmiyyət kəsb edir” [2, s.86].

Kantın gətirdiyi misalla əlaqədar deməliyik ki, bitkilərin digər növlərindən (məsələn, kollardan, otlardan) ağacı fərqləndirmədən ağacın spesifik əlamətlərini üzə çıxarmaq çox çətin olar, bəlkə də heç mümkün olmaz. Ağac məfhumunun təşəkkülü üçün bütün ağaclara xas olan oxşar əlamətlərin aşkara çıxarılması zəruri olduğu kimi, onları bitkilərin digər növlərindən fərqləndirən əlamətlərin üzə çıxarılması da vacibdir. Bu, vahid prosesin – məfhumun əmələ gəlməsinin bir-birindən ayrılmaz olan iki cəhətidir. Kant mühakiməsinin təsiri altına düşmüş bütün filosoflara xatırladıyıq ki, onlar da vahid idrak prosesinin bir tərəfini görmüş, digər tərəfini duya bilməmişlər. Fikrən mücərrədləşən müvafiq oxşar və fərq əlamətləri söz formasına girir və sözün mənasını, yəni məfhumun məzmununu təşkil edir.

Məfhumun təşəkkülü cisimlərdəki həm oxşar və həm də fərq əlamətlərinin sezilməsi yolu ilə getdiyindən, habelə formalaşmış məfhumda oxşar və fərq əlamətlərinin birliyi ifadə olunduğundan hər hansı məfhumun başqaları tərəfindən şüurlu mənimsənilməsi üçün müvafiq cisimlərdəki və ya hadisələrdəki oxşar əlamətlərlə yanaşı, fərq əlamətlərini də müqayisə etmək lazımdır. Müqayisənin köməyi ilə biz ümumidə xüsusiyyətlərin olduğunu, xüsusidə isə ümuminin olduğunu, yəni məfhumda ümumi ilə xüsusiyyətlərin birliyini aydın başa düşürük.

Məfhumda ümumi və xüsusiyyətlərin müvafiq sözlərdə ifadə edildiyindən, hər söz iki başlıca vəzifə yerinə yetirir: Söz həm bir qrup cismin adını, həm də konkret bir obyektin adını bildirir. Hər hansı cismi müvafiq sözlə ifadə etdikdə biz, istər-istəməz, həmin cismin məlum cisimlər qrupuna aid olduğunu etiraf etmiş oluruq; bununla da həmin cismin bir qrup cismə oxşarlığını qəbul edirik; eyni zamanda həmin cismin digər qrup cisimlərdən fərqləndiyini də nəzərdə tuturuq.

Cisim və hadisələrdə oxşar və fərq əlamətlərinin varlığı, bu əlamətlərin məfhumlarda vəhdət halında əks olunması və müvafiq sözlərlə ifadəsi onların məfhum üzərində aparılan bütün məntiqi əməliyyatlarında təzahürünü şərtləndirir. Buna görə də tərifi, təsnifi, məhdudlaşdırma, ümumiləşdirmə, mühakimə kimi məntiqi əməliyyatlarını müqayisə cəhətdən qısaca səciyyələndirmək lazımdır.

Müəyyən qrup obyektlərə dair biliklər tərifdə sistemləşdirilir. Hər bir tərifdə müvafiq oxşar və fərq əlamətlərinin vəhdəti ifadə edilir. Tərif üçün səciyyəvi cəhət budur ki, əvvəlcə

oxşarlıq, sonra isə fərq göstərilir: fərq oxşarlığa, yəni xüsusi ümumiyyə aid edilir. Oxşarlıq göstərilmədən fərqi tərifdə anlamaq mümkün deyil.

Buna görə də tərifdə qabaqca tərif verilən obyektin hansı cinsə mənsub olduğu qeyd edilir, sonra isə onu həmin cinsə aid olan digər növ obyektlərdən fərqləndirən əlamətlər göstərilir.

Tərifdə adı çəkilən cins əlaməti bir qrup obyektini edir, haqqında tərif verilən obyekt də həmin obyektlər qrupuna aid edilir. Tərifdə göstərilən növ əlaməti imkan verir ki, tərif verilən obyektə aid olduğu cinsdə digər növ obyektlərdən fərqləndirək. Deməli, tərifdə səciyyələndirilən məfhum daha geniş olan cins məfhumuna tabe edilir və tərif verilən məfhumu cinsin başqa növ məfhumlarından fərqləndirən əlamət (yaxud əlamətlər) göstərilir.

Fikrimizi “paraleloqram” məfhumuna verilən tərifdə konkretləşdirək, “Paraleloqram” – qarşı tərəfləri paralel olan dördbucaqlıdır. Göründüyü kimi, paraleloqram üçün ən yaxın cins məfhumu dördbucaqlıdır. Paraleloqramı başqa dördbucaqlılardan fərqləndirən növ əlaməti isə qarşı tərəflərin paralelliyidir. Deməli, paraleloqrama tərif vermək üçün romb, kvadrat və s. haqqında təsəvvürə malik olmaq gərəkdir. Bununla bərabər, həmin fiqurları birləşdirən ümumi əlamətin – dörd tərəfin, yaxud dörd bucağın onların hamısına xas olmasıdır. Buna görə də yuxarıda sadalanan fiqurların hamısı dördbucaqlıdır. Dörd tərəfin olmasına baxmayaraq, dördbucaqlılar bəzi əlamətlərə görə bir-birindən fərqlənir. “Paraleloqram dördbucaqlıdır” dedikdə, biz onu dördbucaqlılara aid edirik və onun bütün dördbucaqlılara oxşadığını söyləyirik. Paraleloqram məfhumuna verilən tərif ikinci hissəsi paraleloqramın digər dördbucaqlılardan fərqi əks etdirir. Deməli, paraleloqramın tərfi iki cəhətə: həm paraleloqramın başqa dördbucaqlılarla oxşarlığını, həm də onun digər dördbucaqlılardan fərqi eyni zamanda əks etdirir.

Oxşarlıq və fərqi birliyi təsnifdə də ifadə olunur. Təsnif xarici aləmin cisim və hadisələrini müəyyən oxşar əlamətə görə qruplaşdırmaq kimi başa düşülür. Cisim və hadisələr təsadüfi əlamətlərinə görə deyil, mühüm əlamətinə görə qruplaşdırılır [3, s.11]. Başlıca əlamətinə görə cisim və hadisələrin müəyyən qruplara aid edilməsi, yəni təsnif məfhumun həcmi müəyyənləşdirməyə xidmət edir, məsələn, “üçbucaq” məfhumunu bucağın xarakterinə görə təsnif etdikdə biz onu itibucaqlı üçbucağa, düzbucaqlı üçbucağa, korbucaqlı üçbucağa ayırırdıq. Üçbucaqlıları tərəflərin qarşılıqlı münasibəti əsasında da təsnif etmək olur. Göründüyü kimi, cisim və hadisələrin təsnifi, yəni qruplaşdırılması zamanı onlar oxşar əlamət zəminində (bizim misalda üçbucaq əsasında) fərqləndirilərək bu və ya digər qrupa (düzbucaqlı üçbucağa, korbucaqlı üçbucağa və s.) aid edilir. Başqa sözlə desək, məfhumun həcmi bölünəndə, yəni təsnif ediləndə bir qrup oxşar cisimlərin fərqi qeyd edilir.

Məfhumun məhdudlaşdırılması zamanı şüurumuz ardıcıl olaraq bir obyektə digərinə, bir məfhumdan başqasına keçir. Bu zaman hər sonra gələn məfhumun həcmi əvvəlki məfhumun həcmi bir hissəsini təşkil edir (Bitki– ağac– yasəmən– ağ yasəmən). Nəhayət, biz gəlib xüsusi məfhumda dayanırıq.

Məfhumun məhdudlaşdırılmasında bir məfhumdan digərinə keçdikcə hər sonra gələn məfhumun məzmunu yeni-yeni əlamətlər hesabına zənginləşir.

Bu yeni əlamətlər əvvəlki məfhumun həcmi yalnız bir hissəsinə aid olur. Sonra gələn məfhumun məzmununa yeni əlamətlərin əlavə olunması həmin məfhumu əvvəlki məfhumdan fərqləndirməyə imkan verir. Başlıca cəhət orasındadır ki, hər sonra gələn məfhum əvvəlki məfhumdan fərqlənsə də məhdudlaşdırma əməliyyatı ümumi oxşarlıq çərçivəsində cərəyan edir. Ümumi oxşarlıq çərçivəsində məfhumların fərqləndirilməsi ona görə mümkün olur ki, məhdudlaşdırma prosesində məfhumun həcmi daralır, lakin yox olmur, məfhumun həcmində müəyyən oxşar hissə, cəhət qalır. Deməli, məhdudlaşdırma əməliyyatını müəyyən məfhumun həcmində daxil olan oxşar obyektlərin ardıcıl şəkildə fərqləndirilməsi kimi başa düşmək olur.

İşin elmi nəticəsi. Müqayisəli tərzdə düşünmək imkanları təbiət və cəmiyyət hadisələrinin özündə, mərkəzi sinir sistemi fəaliyyətinin qanunauyğunluqlarında, psixi proseslərdə, düzgün təfəkkür əməliyyatlarında vardır. Şagirdlər bu imkanları bilməli və onları nəzərə alaraq müqayisəli şəkildə düşünməlidir. Müqayisəli düşünmək imkanı müəyyən şəraitdə reallaşa bilər.

İşin elmi yeniliyi ondan ibarətdir ki, təlimdə müqayisədən istifadənin ədəbiyyatda şərh edilmiş, təlimdə müqayisənin əlamətləri və təzahür formaları üzə çıxarılmış, şagirdlərdə müqayisə bacarıqlarını formalaşdırmağın ümumi qaydalarına və metodik xüsusiyyətlərinə aydınlıq gətirilmişdir.

İşin tətbiqi əhəmiyyəti. Müqayisəyə dair söylənməmiş fikirlərin praktikada ümumiləşdirilməsi üçün indi daha geniş imkanlar yaranmışdır. Ağlın bu sönməz məşəlinə dair fikirlərin ümumiləşdirilməsi nəinki müəllimlər üçün, bütün elm adamları və peşə sahibləri üçün də faydalı olmalıdır.

Ədəbiyyat

1. Kazımov, N.M. Müqayisə üzərində işin nəzəriyyəsi və təcrübəsi / N.M.Kazımov, – Bakı: OKA Ofset, – 2007.
2. Kazımov, N.M. Ağlın sönməz məşəli / N.M.Kazımov, – Bakı: OKA Ofset, – 2006.
3. Кириллова, Г.Д. Сравнение в процессе прочного условия знаний учащимися V классе: / Автореферат...канд.пед.наук. – М., – 2014.

A.I.Ibragimova

Logical Basis for Teaching Schoolchildren Comparison Skills

Summary

Research has shown that comparison is an inextinguishable flame that enhances the sharpness of the mind, increases clarity of consciousness and gives the cognitive process the right direction. This inextinguishable flame creates a psychological environment that promotes deep understanding and strong memorization of the material being studied, and therefore its easy recall when necessary. First of all, during the comparison, the student gets used to looking for similarities in different phenomena (objects) and differences in similar ones. Secondly, comparison is fully consistent with the general laws of real life, processes occurring in the cerebral cortex, psychological and logical phenomena.

Key words: comparative skills, logical foundations of education, mental education, central nervous system, scientific generalization

A.И.Ибрагимова

Логические основы привития школьникам навыков сравнения

Резюме

Исследованиями определено, что сравнение – это неугасимое пламя, которое усиливает остроту ума, повышающее ясность сознания и придает познавательному процессу правильное направление. Это неугасимое пламя создает психологическую среду, способствующую глубокому пониманию и прочному запоминанию изучаемого материала, а значит, и его легкому припоминанию при необходимости. Прежде всего, в ходе сравнения ученик привыкает искать сходства в разных явлениях (объектах) и различия в схожих. Во-вторых, сравнение полностью соответствует общим закономерностям реального бытия, процессам, происходящим в коре головного мозга, психологическим и логическим явлениям.

Ключевые слова: сравнительные навыки, логические основы воспитания, умственное воспитание, центральная нервная система, научное обобщение

Rəyçi: ped.e.d., prof. Ş.Tağıyev

Redaksiyaya daxil olub: 02.05.2025